

مرزبان نامه

به پارسى سره

بازنویسیِ حامد قنادی

مرزبان نامه به پارسی سره

به کوشش حامد قنادی

پخش گر:

چاپ:

چاپخانه:

شمارگان:

پیش‌گفتار

مرزبان‌نامه، کلیله و دمنه، سندبادنامه و بسیاری دیگر از داستان‌های شیرین و پندآموز پارسی به زبانی نوشته شده که گویا مردمان زمانه‌اش هم از دریافت آن ناتوان بودند، چه رسد به اکنون که پارسی رو به پیراستگی و بیگانه‌زدایی پیش می‌رود. خویش‌کاری هر ادب‌دوست و ادب‌شناسی است که این مانداکِ گران‌ارج ولی دشوارِ گذشتگان را به زبانی رسا و زیبا و هرآینه به‌دور از واژگان بیگانه که کمابیش، زمانی رخت از زبان برمی‌بندند، بپیرایاند. این آیین چندی‌ست روا شده که سره‌نویسی کلیله و دمنه به خامه‌ی احمد آجودانی و مثنوی معنوی به خامه‌ی ابوالقاسمِ پرتو از آن است.

مرزبان‌نامه، چون "کلیله و دمنه" نسکی پر از داستان و سرگذشتِ پندآموز است که در سده‌ی چهارم خورشیدی به دستِ مرزبان پور رستم پور شروین که از شاه‌زادگان تبرستان بود، به گویش کهن تبری نوشته شد؛ آن‌گاه در سده‌ی هفتم، به دست سعدالدینِ وراوینی به پارسی در آمد.

افشان این نسک، بسیار دشوار و پُر از واژه‌های تازی‌ست، به‌سانی که به زبانی که امروز به آن سخن می‌گوییم، هیچ مانستگی ندارد. در سال ۱۲۸۷، محمد بن عبدالوهاب قزوینی آن را با بهره‌گیری از پنج نگارش ویرایش نمود و اگرچه در سال‌های پس از آن، استادانی هم‌چون خطیب‌رهبر، به آشکاری آن پرداختند؛ لیک دشواری خود را از دست نداد، چراکه در روزگارِ برگردانی نسک به‌دستِ وراوینی، تازی‌پردازی را دانش‌نمایی می‌دانستند.

من در راه نمایشِ توانایی‌هایِ زبانِ پارسی کوشیده‌ام که هرچه می‌نویسم به پارسی سره باشد تا این که کلیله و دمنه به پیرایش احمد آجودانی^۱ را برخواندم و آهنگ پیرایش پارسی نسکی دیگر چون او کردم. بر این پایه به پیش‌نهادِ یکی از استادان، مرزبان‌نامه را گزیدم که زمینه‌ای چون کلیله و دمنه داشت، پس رنج و سختی‌اش را به جان پذیرفتم و با شیفتگی بسیار، آغاز به کار نمودم.

۱ - کلیله و دمنه؛ پیرایش احمد آجودانی؛ پخش‌گر نوید شیراز؛ سالمه‌ی ۱۳۸۰ خورشیدی

در برگردان این نسک، اگرچه کوشش برین بوده که نوشته آرایه‌های سخن‌وری خود را از دست ندهد، لیک گاه گزاف‌نویسی‌های خسته‌کننده و فرگفت‌های نابه‌جا که ویژه‌ی افشان آن زمان بوده، زدوده شده است.

واژه‌های کم‌کاربرد نوشته، به همراه برابر تازی آن، در پایان نسک آورده شده است که خواننده می‌تواند، پایان نسک را همیشه در نگر داشته باشد تا در خوانش نوشته به دشواری برنخورد.

پهرست

بخش نخست:

در شناساندن نسک و یاد نویسنده و انگیزه‌ی نوشتن آن

هم‌سخنی شاهزاده با وزیر

سرگذشت هنبوی با اژدهاک

روی‌گفتِ وزیر با شاهزاده

روی‌گفتِ شاهزاده با وزیر

داستان خره‌نماه با بهرام گور

داستان گرگ خنیاگردوست با شبان

روی‌گفتِ وزیر با شاهزاده

روی‌گفتِ شاهزاده با وزیر

روی‌گفتِ وزیر با شاهزاده

روی‌گفتِ شاهزاده با وزیر

داستان شگال خرسوار

بخش دوم:

در پادشاه نیک‌بخت و سپارش‌هایی که فرزندان را به گاو مرگ فرمود.

داستان برزیگر با مار

داستان برده‌ی بازرگان

داستان آهو و موش و شهباز

داستان مرد آزمند با نوخره

۶ مرزبان نامه

داستان شهریار بابل با شهریارزاده

داستان آهن گر با گشتار

داستان روباه و بت

داستان بازرگان با دوست دانا

داستان دهگان با پسر خود

بخش سوم:

در شاه اردشیر و دانای مهران به

داستان شاه اردشیر با دانای مهران به

داستان سه انباز راهزن با یکدیگر

بخش چهارم:

در دیو گاوپای و دانای دینی

داستان پسر لوچ میزبان

داستان مرد مهمان با خانه‌ی خدای

داستان موش و مار

داستان بزرگمهر با خسرو

هم‌نگری دیو گاوپای با دانای دینی

بخش پنجم:

در دادمه و داستان

داستان دزد با کک

داستان نیک‌مرد با پوپک

داستان خسرو با شهریار دانا

داستان بزرگمهر با خسرو

داستان مرد بازرگان با زن خویش

داستان رای هند با هم‌نشین

بخش هشتم:

در زیرک و زروی

داستان زغن ماهی خوار با ماهی

داستان رمه‌سالار با شبان

داستان موش با گربه

داستان بچه‌ی زاغ با زاغ

داستان درخت مردم‌پرست

داستان زن دیبا فروش و کفش‌گر

داستان دزد دانا

داستان خسرو با خر آسیابان

داستان خنیاگر با داماد

داستان آشپز نادان

داستان روباه و خروس

بخش نهم:

در شیر و شاه پیلان

داستان دیوانه با خسرو

۸ مرزبان نامه

داستان پادشاه با اخترشناس

داستان سوار نخچیرگیر

داستان شتر با شتربان

داستان موش خایه دزد با کدخدای

پاسخ نوشتن نامه‌ی شیر و لشکر کشیدن پیل و در پس رفتن جنگ

نبرد پیل و شیر پیروزی شیر بر پیل

بخش هشتم:

در شتر و شیر پرهیزگار

داستان خسرو با مرد زشت روی

آغاز بداندیشی خرس با شیر

داستان جولاهه با مار

داستان مارافسای و مار

داستان برزگر با گرگ و مار

داستان درودگر با زن خویش

داستان ایراجسته با خسرو

بخش نهم:

در شهباز و آزادچهره و ایرا

داستان ماهی و ماهی خوار

داستان راسو و زاغ

داستان پیاده و سوار

گزارشِ آیینِ خسروانِ پارس
رسیدنِ آزادچهر به آهنگ‌گاه و خواستنِ بیهه و گفتنِ سرگذشت به او
زابِ کوهی که نشیمن‌گاهِ شهباز بود و گزارشِ انجمنِ او
پیوستنِ آزادچهره به پیش‌گاهِ شاه و سخنانی که میان ایشان رفت
بازگشتِ آزادچهره به پیش‌گاهِ شاه و بازگوییِ اندرزه‌ها
سپارشِ آزادچهره و پایانِ نَسک
داستانِ مردِ باغبان با خسرو

پنجمین فصل

در شناساندن نسک

و یاد نویسنده و انگیزه‌ی نوشتن آن

مرزبان نامه برمی‌گردد به مرزبان پور شروین، که شروین از فرزندزادگان کیوس، برادر انوشه‌روان دادگر بود که بر سرزمین تهرستان پادشاهی می‌کرد. او پنج پسر داشت که همه به خرد و بردباری رای و شایستگی کشورداری و توانش شهریاری آراسته بودند. چون شروین درگذشت، فرمان‌دهی سرزمین را به پسر مهتر دادند و دیگر برادران فرمان بردار او گشتند. پس از چندی انگیزه‌های رشک در میانه پدید آمد و خواهان پادشاهی شدند. مرزبان چون از همه‌ی برادران به برتری دانش یگانه بود، اندیشید که مگر در پندار شاه بگذرد که او نیز چون دیگر برادران با شاه دشمنی می‌ورزد، نخواست که گرد این گمان بد بر دامن دادوستد او نشیند؛ در آینه‌ی رای خویش نگاه کرد، روی درست چنان دید که به سوی جای‌گاهی نشان‌زد راه افتد و از سرزمین کشور خود به گوشه‌ای بیرون افکند و آن‌جا را نشیمنه سازد تا آبشخور دوستی پاک برادران از او شوریده نگردد و پیوند هم‌دمی پوچ نشود و سستی به آیین برادری راه نیابد. گروهی از مهران و بزرگان سرزمین که در این باره آگاهی داشتند، از او خواهش کردند، که چون رفتن تو از این سرزمین به آشکاری و استواری رسید، نسکی بنویس در برگیرنده‌ی سخنان نغز فرزانی و سودهای هوشیاری که در زندگی این جهان و بازگشت‌گاه آن جهان دستور کار خویش داریم و از خواندن و کار بستن آن به دو خوشبختی و رستگاری رسیم و نشانه‌های برتری سرشت و نیکویی ویژگی‌های تو به دست‌آویز آن بر برگه‌های روزگار پایدار بماند. از بازدارندگی پند و اندرز، سخنی چند به گوش شاه رسان تا روش روزگار او را یادآور باشد.

شاه‌زاده این سخن نیوشید، و آهنگ رفتن را با نگرداشت خواهش‌های ایشان بر فرمان شاه بازیسته گردانید و از جای‌گاه دولی برخاست و به نزد شاه برخواند. شاه در پاسخ او دودلانه درنگی کرد و چون او رفت و وزیر آمد، با او از راه سیگالش گفت: در پروانه‌دهی ما این سخنان را که برادرم خواهش و آرزو بر آن کوتاه گردانیده است، چه می‌بینی؟

وزیر گفت:

دستوری دادن تا از این جا به جایی دیگر رود، فرجامِ رای راست‌ست و فرمانِ اندیشه‌ی درست، چرا که دشمنی از دشمنان کشور کم گشته باشد و خاری از پای تخت بیرون شده و بدان که کام او از ساختنِ نسک آن‌ست که روش‌های پادشاهی ترا به زشتی در پرده‌ی گوازه فرانماید و در کرانه‌های گیتی بر دهان‌های مردم پرآوازه گرداند و آن‌چه می‌خواهد که ترا پندی دهد، پایه‌ی خویش در دانش برتر از پایگاه تو می‌نهد، و براستی پرمايگی و شایستگی ندارد و به زور بر خود می‌بندد و اندیشه‌اش سراسر نادرست است. ولی شاه بفرماید که آن‌چه گوید، به پیش من گوید تا در میان آن اندرزه‌ها، بیهودگی و رسوایی و کاستی‌های او بر شما نمایان کنم و سرپوش از کار بگیرم تا شاه بداند که از دانش‌وران کدام پایه دارد و از هنری که بانگِ لاف آن در جهان می‌افکند، چه مایه یافته است.

هم‌سخنی شاهزاده با وزیر

روزِ دیگر شاه در سراچه‌ی تنهایی بنشست؛ فرمان داد تا چند فرزانه‌ی پادار از کشور، که هر یک فرزانه‌ی زمانه‌ی خویش بودند، با شاهزاده و وزیر به دربار آمدند و انجمنی چنان که وزیر خواست بساختند. شاه مرزبان را گفت: ای برادر، هر چه تو گویی، از سر نیک‌اندیشی و مهربانی باشد و گر نه از سر پاک‌ورزی آن‌را کاری نتوان کرد. اکنون هرچه سودمند است، به آن بپرداز و گفتنی‌ها را بگو. شاهزاده سخن آغاز کرد و به زبانی چرب‌تر از شیواسخنان و گزاره‌ای شیرین‌تر از خیمِ رادمردان، خواسته‌ی شاه و درباریان را پاس داشت.

و گفت: اکنون که پروانه‌ی سخن گفتن فرمودی، نیک بنیوش، که اندرزه‌های سرزنش‌گر، سازگار با سرشتِ آدمی نیست. شکوفه‌ی گفتار اگر چه برگِ نازنین برآرد، چون به نرم‌بادِ درست‌نیوشی پرورده نگردد، میوه‌ی گفتار از او چشم نتوان داشت.

بدان ای پادشاه که زیباترین گوهری که از جهان هستی با آمیخته‌های آخشیک‌ها، پیوند گرفت، خرد است و بزرگ‌ترین بهره‌ی خرد، خیم نیکوست که از برتری آن به رستگاری و خوشبختی همیشگی دست‌آویز توان ساخت و نیازمندترین آفریدگان به

خوی و سرشتِ پسندیده و گوهرِ پاکیزه، پادشاهان اند که پادشاه چون نیک‌خوی بود، جز روشِ دادگری و راستی که از بایسته‌های اوست، نسپرد، و جز آیینِ پسندیده و روشِ دل‌پذیر نهد و چون راه‌سپری او بر این روش باشد، زیردستان و مردم در پیرامون و گوشه‌وکنارِ کشور، همگی در پناه او بی‌بیم و آسوده مانند. و همه‌ی مردمان به خیم او خوگیرند و با یکدیگر روشِ دادمند و شیوه‌ی سزا نگاه دارند و ناسازی و هم‌رانی را که نهاد آدمی‌زاد به آن سرشت داده اند، به سازگاری و دوستی دگرگون می‌کند. بدان که از خوی‌های پادشاه آن‌چه نکوهیده‌ترست، یکی فرومایگی‌ست که فرومایه به سپاس‌گویی هیچ نیکوکاری نرسد و خود را در میان مردم به سروری نرساند.

دوم، باددستی در دهشِ دارایی که براستی بندگان خدای را نگهبان داراک‌ست و چنگ‌اندازی در دارایی خود به اندازه شاید کرد، بویژه در دارایی دیگران. خود در شهر به جای گاهی‌ست که به یادآوری و بازگویی آن نیازی نباشد و پادشاه را نشاید که بی‌درنگ و ژرف‌اندیشی فرمان دهد که روانی فرمان او به فرمان آسمانی ماند که چون به زمین رسد، بازگردانی آن به هیچ‌روی نتوان اندیشید و دستورِ پادشاه بی‌چاره‌جویی چون تیرِ سرنوشت بود که از گرفتن گاه خواست بیرون رود، به هیچ سپر بازدارنده، رانش آن شدنی نگردد و سرانجام پذیرفتارِ توان خرد خود بماند. و نباید از اندرز سرکشی کند و از اندرز‌گویان گریزان شود تا چون بیماری نباشد که به هنگام برگشتِ سرشتِ تن از خجکِ میانه، نوش‌داروی تلخ از دستِ پزشکِ چیره‌دست ننوشد تا چشیدن گاه او تا پایان از دریافتِ نوش‌داروی تن‌درستی بازماند و باید فراخی فراخنای پشت‌کار چنان دارد که برآوری نیازهای کشور هنگام ناچاری و چاره‌مندی درو جای‌گیرد تا اگر انگیزه‌ای فرارسد و نیازی پیش آید که بهر خوبی همگانی، دارایی فراوان بخشش باید کرد، دست‌بازداری پیش یاد خویش نیارد و من چون دفترِ سرگذشتِ تو واخواندم، شالوده‌ی کشور تو سست یافتم و فرمان داد فروگذاشته دیدم.

گماشتگان تو در تباه‌کردن دارایی مردم دست به آشکاری ستم گشاده اند و پای از مرزِ اندازه‌ی خویش بیرون نهاده. بازار خردمندان کاردان ناروان شده و کارِ زیردستان به تباه‌کاریِ زبردستان پریشان، و این شیوه از آیینی که نیاکان تو نهاده اند، دورست و به

هیچ‌روی سزاوارِ بنیادِ پاک تو نیست.

تا امروز خاموش می‌بودم که گفته اند: با شاهان سخن ناپرسیده مگوی و کار ایشان را نافرموده مکن. امروز که فرمان شاه بر آن سخن یافتم، آن چه دانم بگویم و این اندکی از بسیار است و از برخی از پیمان‌های برادری رهایی یافتم، چنان که گفته اند: آن چه به شمشیر نتوان برید، پیوند خویش است و آن چه از زمانه همانند آن در هیچ گران‌مایه‌ای نتوان یافت، پیوند برادری‌ست؛ چنان که آن زن هنبوی نام گفت. شاه گفت: چیست آن داستان؟

سرگذشت هنبوی با اژدهاک

شاهزاده گفت: شنیدم در روزگارِ اژدهاک که دو مار از هر دو دوش او برآمده بود و هر روز تازه جوانی می‌گرفتند و از مغز سرشاش خوراکِ گرگ می‌ساختند. زنی بود هنبوی‌نام، روزی بر گه‌ی بدِ سرنوشت بر پسر و شوهر و برادر او آمد. هر سه را بازداشتند تا بیداد پیش گفته بر ایشان برانند. زن به درگاهِ اژدهاک رفت، خاکِ دادخواهی بر سرکنان، مویه‌ی دردآمیز در گرفته که آیینِ کار هر روز از خانه‌ای مردی بود، چرا امروز از خانه‌ی من روی آور سه‌مرد شدند؟!

آواز فریاد او در ایوانِ اژدهاک افتاد، بشنید و از چگونگی‌اش پرسید. روی داد را چنان که بود، بر او بازگفتند. فرمود که او را چاره‌مند سازند تا یکی ازین سه‌گانه که خواهد، بخشوده بگذارد و بدو باز دهند. هنبوی را در زندانِ کاخ بردند. نخست چشم‌اش بر شوهر افتاد، مهرِ هم‌دمی و هم‌داستانی و دل‌نرمی زناشویی در نهاد‌اش بجنید، خواست که او را برگزیند؛ باز نگرش بر پسر افتاد، نزدیک بود که دست در جگرِ خویش برد و به‌جای پسر، جگر گوشه‌ی خویشتن را در چنگِ شهباز آگفت اندازد و او را به تن‌درستی بیرون برد. همی ناگاه برادر را دید که در همان بند گرفتار، سر در پیش افکند، اشکِ خونینِ اندوه بر چهره روان با خود

اندیشید که هرچند در گرداب سرگردانی فرومانده‌ام، نمی‌دانم از فروغ دیده، آرامش دل و آرایش زندگانی کدام‌یک را برگزینم و دل آسوده سازم. لیک چه کنم که دل به هیچ روش، به بریدن رشته‌ی برادری پروانه نمی‌دهد، بر بی‌جان‌شین چگونه گزیند کسی‌جان‌شین. زنی جوانم، شوهری دیگر توانم کرد و شدنی ست که از او فرزندی آید که آتش دوری را لختی با آب پیوند او بنشانم و زهر درگذشت این را به تریاک ماندن او درمان کنم، ولی شدنی نیست که مرا از آن مادر و پدر که درگذشتند، برادری دیگر آید تا این مهر بر او افکنم. ناکام و ناچار، از فرزند و شوهر برگرفت و دست برادر برداشت و از زندان بدر آورد. این داستان به گوش اژدهاک رسید، فرمود که فرزند و شوهر را نیز به هنبوی بخشید.

این افسانه از بهر آن گفتم تا شاه بداند که مرا از گردش روزگار به جای هستی خجسته‌ی او هیچ‌کس نیست و جز به پایداری زندگی او به هیچ‌کام و آرزویی خرسند نباشم و نگران آن بیداد و ستمی می‌باشم که انگیزه‌ی تباهی نام نیک و گسستن رشته‌ی دودمان و برچیدن دستگاه شاهی شود.

شاه گفت: به راستی سخنان باورمندم و می‌دانم در آن چه می‌نمایی، خودنمایی نیست؛ ولی می‌خواهم که به روش ژرف‌نگری بی‌ستیز روی‌گفت وزیر بشنوی و میان شما پاسخ‌دهی، یکی پس از دیگری باشد تا از آزمودن اندیشه‌ی شما، آن چه برگزیده‌ی کار است، آشکار شود و من بر آن آگاه شوم. شاه‌زاده گفت: پوشیده نیست که اگر وزیر به شیوایی زبان و استواری رای و زیرکی که او را فراهم است، خواهد که هر سخن سنجیده‌ای را واژگون و هر سخن پایداری را نیست بنمایاند؛ تواند، ولی بخشایش‌خواهی به ستیزه و اندرزگویی به گواه‌خواهی روا نمی‌گردد و من به اندازه‌ی توانایی خویش در این راه گامی گذارم و پوشیدگی از چهره‌ی راستی و درستی کار براندازم. اگر سخن من نزد تو زینه‌ی پذیرش یابد، راه راست از گمراهی بازشناخته‌ای و اگر گفته‌ی مرا به کار نمی‌بندی، زوری در نیوشیدن آن نیست.

روی گفت وزیر با شاهزاده

وزیر در جامه‌ی نرم‌خوبی و فریب‌کاری سخن آغاز کرد و گفت: شاهزاده‌ی دانا و کارآگاه و پیش‌اندیش و دوربین و خردمند و فرهیخته، هرچه می‌گوید از بهر استواری پیوند پادشاهی می‌گوید و این اندرزاها ما را به بخشش‌هایی که نیروبخشی یزدانی و جاودانه کردن آیین‌های پادشاهی‌ست، می‌رساند. ولی ما چنین دانیم که نگه‌داری و پاس‌داری کشور به این کشورداری توان کرد که ما می‌کنیم و روش این راه سازگار با کیش و خرد است، چه بزه‌کار را به گناه کیفر ندادن، چنان باشد که بی‌گناه را کیفر دادن و از بازگفت‌های سخن اردشیر پاپکان و گفته‌های فرزانی او، بسیار خون‌ریختن بود که از کشتار و خون‌ریزی بسیار بازدارد و بسیار دردمندی بود که به تن‌درستی رساند.

و می‌باید دانست که نهادِ باشندگان روزگار تباه گشته و نگر از فرمان‌برداری پادشاه بر فریب اهریمن واداشته‌اند و دیو‌اندیشه‌ی نادرست و آرزوی خام خودکامگی در مغز هر یک تخم خواهشی از دل نهادست و بچه‌ی آزارآورده و انگارده‌اند که سروری و فرمان‌دهی کاری‌ست که به هر بی‌سروپایی رسد و در همان دم کوشش و خواستن و جوشش و تپیدن، پنجه‌ی دریافت به دامن پادشاهی توان رسانید و ندانند که پادشاهان، برگزیده‌ی آفریدگار و پرورده‌ی پروردگار‌اند و آن‌جا که دهش‌های همیشگی بخش می‌کردند، فرمان‌روایی فراایزدی برون رفت، نخست همای پادشاهی سایه بر پیغامبران افکند، پس بر پادشاهان، پس بر مردم دانا. و مردم فریب‌کارانه اندیشیدن، از دانایی دانند و با پادشاه، دروغ‌بافی و چاپلوسی از پیش شمرند و چون ایشان برین راه روند، ناچار ما را فراخور پاس‌داری از کشور بیاید کوشیدن و کمان شایستگی در گوش ایشان تا بناگوش کوشش کشیدن. چون درست کردن تباه‌کاری‌های این کشور بر این گونه رود؛ هرآینه هنجارشکنی و ازهم‌پاشیدگی که کرده‌اند، آشکار شود. «مانند کاغذی که نگاره‌ای نازیبا بر آن نگاشته‌اند و ستردن آن نگاره‌ی زشت به دیدن و تباه‌شدن‌اش انجامد.»

روی‌گفتِ شاه‌زاده با وزیر

شاه‌زاده گفت: پادشاه به آفتابِ رخسندۀ ماند و مردم به چراغ‌هایِ افروخته، آن‌جا که آفتابِ تیغِ زند، زبان‌هایِ آتشِ چراغِ سرتیزی نکند و در برابرِ فروغ‌هایِ گوهرین او روشنی وام‌گرفته بازسپارد و هم‌چنین چون پادشاه نشانه‌هایِ نرمی خیمِ خویش پیدا کند، به نیک‌اندیشی شاه، آنان که خواستارِ تباهی و آشوب باشند، اندک‌اندک به نیکی گرایند و گفته اند: زمانه در دل پادشاه نگرد تا خود، او را چگونه بیند، به هر آن‌چه او را گرایش باشد، گرایند گردد. «چون پادشاه دگرگون شود، زمانه دگرگون می‌شود.» و گفته اند: تا ایزدِ والا دارایی بخشیده از گروهی بازنستاند، نگرِ مهرانه‌ی شاه از ایشان برنگرداند، چنان‌چه خرّه‌نما را با بهرام گور افتاد. پادشاه پرسید: چگونه بود آن؟

داستانِ خرّه‌نما با بهرام گور

شاه‌زاده گفت: شنیدم که بهرام گور روزی به شکار بیرون رفت و در نخچیرگاه ابری برآمد تیره‌تر از شبِ بیوسِ آرزومندان به رسیدنِ زیباییِ دوست و ریزان‌تر از دیده‌ی اشک‌بارِ دل‌باختگان بر دوریِ دل‌دار. آتشِ رخس در پنجه‌ی ابر افتاد، بخارِ مه برانگیخت. تندبادی از وزش گاهِ شکوهِ ایزدی برآمد، چراغ‌دانِ خورشید خاموش شد، روزنِ هوا را به سرپوشِ تاریکیِ بیوشانید، خانه‌ی سوی‌هایِ شش‌گانه^۲ تاریک شد.

نوکرانِ پادشاه در آن تاریکی و تیرگی همه از یکدیگر پراکنده شدند و او راه به یکی از دیه‌هایِ آن کناره‌ها سپرد. در آن‌جا دهگانی بود از دهگانانِ توان‌گر، خرّه‌نما نام، بسیار دارا و دارایی از کینز و نوکر و سیم و زر و ستوران و چهارپایان. ناشناس‌گونه به‌خانه‌ی او فرود آمد. بی‌چاره میزبان ندانست که مهمان کیست،

۲- سوی‌هایِ شش‌گانه: اپاختر (=شمال)، نیمروز (=جنوب)، خورآیان (=شرق)، خوربران (=غرب)،

ناگزیر پذیرایی، آن چنان که شایسته‌ی پادشاهان باشد، نکرد و به بندگی‌ای که شاهان را بایسته‌ی آید، برنخواست. بهرام گور گرچه آشکار نکرد، لیک دگرگونی در نهان‌اش پدید آمد و بدان بی‌مهری دل‌آزرده گشت. شبان‌گاه که شبان از دشت درآمد، خُرّه‌نماه را آگاه ساخت که امروز گوسپندان از آن‌چه خو گرفته بودند، شیر کم‌تر دادند.

خُرّه‌نماه دختری دوشیزه داشت با خوی نیکو و روی پاکیزه، چنان که پاکیزگی آوند، از پاکی می‌باز گوید، زیبایی چهره‌اش از نکویی خوی و نهان‌اش آگاهی می‌داد، با او گفت که گویا امروز اندیشه‌ی پادشاه با مردم بد گشت‌ست و نیک‌نگری از ما گسلانده که در گسستن مایه‌ی شیر کارساز است. سزاوار است که از این جا دور شویم و مانش گاهی دیگر برگزینیم. دختر گفت: اگر چنین خواهی کرد، ترا نوشاک و خوراکِ گونه‌گون و خورش‌های خوش‌مزه چندان در خانه هست که چون برای سبکی جابه‌جایی برخی را به‌جای باید گذاشت، پس برتری به این است که در پذیرایی از این مهمان چیزی به کار بری. دهگان پذیرفتار شد، فرمود: خوان‌چه‌ی خوردنی به آراستگی فراهم آوردند و پیش بهرام گور نهادند و در پی آن باده‌ای که پنداشتی رنگِ آن به گل‌گونه‌ی رخسارِ گل‌رخان بسته‌اند و گزکی که گویی شیرینی آن را به بوسه‌ی شکرلبان چاشنی داده‌اند، آماده و چنان که رواست به پیش بهرام گور آورند. دهگان پیاله‌ای بازخورد و یکی بدو داد؛ بستاد و با دادوستدِ روزگار بساخت و گفت: «هر جام‌ای را نوشنده‌ای ست.» امشب را با بخت هرگونه که پیش آید بسازیم تا این شب آبتن خود بچه‌زاید. چون دو سه روز در گذشت، گردش می، پرده‌ی شرم از سر رامش گر نهاد در کشید، نزدیک بود راز خویش را در مستی بیرون افکند. در این گیرودار بهرام گور به دهگان گفت که اگر کنیزکی زیباچهره داری به دیداری از او خرسند باشیم و تسویی به هم‌دمی او خود را از اندوه دوری بازرهانیم، از مهر

تو شگفت نیست. دهگان برخاست و به پرده‌ی اندرونی خویش در آمد، دانست که دختر او به پاک دامنی و پیرایه‌ی خویشتن داری از آن آراسته تر است که اگر او را به جای گاه این بندگی بنشانند، زبانی داشته باشد، و چهره‌ی پاک‌ی او چشم زده‌ی هیچ ننگی گردد.

پس دختر را فرمود که می‌بایست تسویبی پیش مهمان بنشینی و آرزوی او به دیدار از رخسار خود بنشانی. دختر فرمان را پذیرفت و به نزدیک شاه رفت. چنان که گویی خورشید در ایوان جمشید آمد و یا نگر بهرام در ناهید افتاد. شاه به نگرستن به آن نگر گاه مینوی خود را خوشنود کرد و به سخن گویی او از رنج روزگار بر آسود و زیر زبانی، پیش خود می‌گفت و می‌سرایید:

«در دست منی، دست نیارم به تو برد

دردا که در آب تشنه می‌باید مرد»

شاه را پای دل در گیل زاری فروشد که بیرون آمدن از آن دست دهگان نبود، او شیفتگی خود را بر زیبایی دختر، پنهان می‌کرد و با آن ناهیدروی، نهانی مهرورزی می‌کرد و در دل به این خوش بود که چون به خانه روم، این دختر در پیوند خود آرم و پدر-اش را شایسته‌ی این بندگی، گرامی دارم.

بامداد که پرتوهای فروزنده‌ی آفتاب از روز دگری آگاهی داد، همان شبان از دشت باز آمد و از فراوانی شیر گوسپندان چنان گفت که شنوندگان را انگشت شگفتی در دهان بماند. پدر و دختر گفتند: مگر پادشاه، اختر خجسته‌ی مهر سوی ما باز گرداند و سخن بی‌مهری وارونه گردانید و گرنه شیر گوسپندان که دیروز کم تر از همیشه بود، امروز به چه انگیزه‌ای به این اندازه رسید؟! این می‌گفت و نا آگاه از این که سرنوشت آبخور و فرورفتن گاه شیر، ریشه در خانه‌ی او دارد و فردا به کدام شیربها، شکر لب او را به شبستان شاه خواهند برد.

بهرام گور چون به کاخ پادشاهی خود باز رسید، فرمود به پاداش آن مهمانی

فرمان‌روایی آن دیه با پیوسته‌های بسیار به نام دهگان بنوشتند و دختر-اش را با ارج و بزرگی و آرایشی باشکوه پس از پیوند زناشویی پیش‌شاه آوردند.

این افسانه از بهر آن گفتم تا دانی روزگار این‌چنین به خواسته‌ی شاه وابسته است و پادشاه که خوی کم‌آزاری و نیکوکاری و شیوایی زبان و گشادگی پیشانی با مردم ندارد، پراکندگی به گروه‌ها راه یابد و رمیدگی دور و نزدیک دیده می‌شود و چون یکی به گناهی نامیده می‌شود، شکنجه‌ی همگانی نفرماید، که آن‌گه سرانجام هستی مردم به تاراج می‌رود و زندگی‌شان نابود می‌شود، تا به گناه‌خانه‌ای، دیهی و به گناه دیهی، شهری و به گناه شهری، کشوری گرفتار شود. و اگر شاهان و فرمان‌دهان پیشین بر این روش می‌رفتند، رشته‌ی کارهای پادشاهی سامان نمی‌پذیرفت و از پیشینیان به پسینیان، جهان آبادان نمی‌افتاد و اگر پادشاه چنان‌که باید سامه‌های داد پاس داشته باشد و پایه‌های مرزوبوم آبادان، کارگزار باید چنان بدست آرد که نرمی و بردباری بر خیم او چیره باشد و خود را شکست‌خورده‌ی آرزو و کام‌خواهی نگرداند و از پی‌آمدها و بازخواست‌ها همیشه نگران باشد و نباید دانست که کشور را از چنین کاردان چاره نیست که پادشاه برای نمونه جای‌گاه سر دارد و ایشان جای‌گاه تن و اگرچه ارزش‌مندترین اندام است از اندام‌ها، هم نیازمندترین اندام است به اندام‌ها، چه اندام‌های ارزنده‌ی تن تا به سر یاری نکنند، مغز به تنهایی کاری نتواند کرد، تا پا به جنبش درنیاید، سر به خواسته‌ی خود نمی‌رسد، تا دست هم‌راه خواستن نشود، سر به گرفتن هیچ خواسته‌ای نتواند برخاست. پس هم‌چنان‌که سر را در بدست‌آوری خواسته‌ی خویش، بسته به بی‌آکی و درستی اندام است و از سرآغاز آفرینش، هر کاری را شناخته‌ای، پادشاه را نیز کارگزاران و گماشتگان باید که درست‌رای و راست‌کار و کرفه‌اندوز و ستایش‌دوست و پیش‌بین و دوراندیش و دادپرور و مردم‌نواز باشند و هریک بر راه داد استوار و به نگاه‌داشت مرز پیشه‌ی خویش سرگرم و جای‌گاه هریک دانسته و به اندازه‌ای مرزمند، تا پای از گلیم خود بیرون نکشند و سامانه‌ی روی داده‌ای کشور آسان دست در هم دهد و پادشاه نژاده‌ی نرم‌خیم که پیش‌کاران و بندگان او بر این گونه نباشند، بدان انگبین پاکی ماند که از بیم نیش زنبوران در پیرامون‌اش به نوش

شیرین آن نتوان رسید. و پادشاه باید راه راستی و خوی پدران را نگه دارد و هر که از آن دست باز دارد، بدو آن رسد که بدان گرگِ خنیاگردوست رسید. پادشاه پرسید: چه بود آن؟

داستان گرگِ خنیاگردوست با شبان

شاهزاده گفت: شنیدم، زمانی گرگی در بیشه‌ای می‌زیست. روزی پیرامون شکارگاهی که جای گاهِ روزی او بود، بسیار بگشت و از هر سو کمندِ نیاز می‌انداخت تا باشد که نخچیری در کمند افکند، فراهم نگشت؛ آن‌روز شبانی به نزدیکِ جای‌باش او گله‌ای گوسپند می‌چرانید. گرگ از دور دیده‌بانی می‌کرد، اندوهِ پاسبانی چوپان آن‌چنان گلویِ گرگ را می‌گرفت که گرگِ گلویِ گوسپند و از گله به جز بهره‌ای برای دیده‌اش چیزی نمی‌یافت، دندانِ نیاز می‌افشرد و می‌گفت: «آبی می‌بینم و مرا تشنگی سختی ست، ولی هیچ راهی برای به آن درآمدن نیست.»

شبان‌گاه که شبان‌گله را از دشت سوی خانه راند، بزغاله‌ای بازپس ماند. گرگ را چشم بر بزغاله افتاد، پنداشت که زمانه با او یار شده و به آرزویش رسیده، آهنگِ گرفتن او کرد. بزغاله چون خود را گرفتارِ آسیب دید، دانست که رهایی جز به چاره‌اندیشی نیست. پس گستاخانه به پیش‌بازِ گرگ رفت و گفت: مرا شبان به نزدیکِ تو فرستاد و گفت که امروز از تو به ما هیچ رنجی نرسید و خوی پیشین‌ات رو نکردی. اینک به پاداشِ آن نیکوسرشتی و نیک‌سیگالی و مهری که به ما داشتی، مرا چون پاره‌گوشتی بر تخته‌ی گوشت‌فروش، آماده و گوارا پیش چشم خواهش‌مندِ تو نهاد و فرمود که من سازِ خوش برکشم و آوازِ دل‌پذیر آغازِ نهم تا تو به این خوش‌دلی و شادمانی، خوراکی که از من می‌سازی به کام‌ات خوش‌تر آید.

گرگ دل‌فریفته‌ی ناز و کرشمه‌ی بزغاله شد و کفتاروار گرفتار گرفتار او شد؛ فرمود که چنان کند. بزغاله در پرده‌ی درد روی‌داده و سوز رخ‌داده، ناله‌ی سینه را آهنگ چنان بلند کرد که پژواک آن از کوهسار به گوش شبان افتاد. چوب‌دستی به استواری بر گرفت، چون باد به سر گرگ دوید و آتش در خرمن آرزوی او افکند. گرگ از آن‌جا به گوشه‌ای گریخت و نومید و زیان‌کار سر بر زانوی اندیشه نهاد که چه سستی بی‌خردانه‌ای بود، که من ورزیدم.

چرا بگذاشتم که بزغاله مرا به به بازی گیرد تا به فریب چنین لافی و افسون چنین گزافی، افسار آرمان و آرزو از دست من فرو گیرد و آهنگ استوار مرا در شیشه کند. پدر من چون خوراکی می‌یافت، او را رامش‌گران خوش‌نواز و آوازخوانان چامه‌خوان کجا بودند که پیش او آواز خوش بسرایند و بر سرِ خوان، چامه‌های خسروانه بزنند.

این افسانه از بهر آن گفتم تا بدانی که از آیین گذشتگان، بازداشتن ویژگی‌ای است نکوهیده و سرانجام آن بدفرجام و پادشاهی ماندگی را رازی‌ست که پادشاهی بدست‌آمده را نیست، چه آن پادشاهی به یاری بازوی بدست آورد و آب نهال فرمان‌روایی از چشمه‌ی شمشیر دهد، ناچار درآمدها و برون‌شدهای آن کار شناخته باشد و فراخورهای اکنون و آینده دانسته، پس در بستن و گشادن و گرفتن و دادن و برداشتن و نهادن کار شایسته است. ولی آن‌که بدون رنج و سختی به پادشاهی رسد و ساخته و پرداخته‌ی دیگران در دامن کام و خواسته‌ی او افکنند و کلید کارهای کشور ناگاه در آستین چاره‌جویی او نهند، اگر از آیین‌ها و مرزهای گذشتگان بگذرد و از جاده‌ی مرزدار ایشان پا را فراتر گذارد، رخنه‌هایی به پایه‌های کشور راه یابد و از بی‌پروایی او در سستی‌ها و کوتاهی‌ها، ویرانی بسیار در شالوده‌ی کشور، بایسته آید.

روی‌گفت وزیر با شاهزاده

وزیر را از این سخن سنگ‌خودبینی به دندان آمد و زبانه‌ی آتش خشم برآورد، زبان

بی‌پروایی دراز کرد و گفت: بدان ماند که شاهزاده افسانه‌ای چند همه از فریب و ترفند از بهر شرمساری من و آشکاری گفته‌ی خویش فراهم آورده است و می‌باید دانست که پادشاه را دشمن دو گونه بود، یکی ناتوان نهانی، دوم توانای آشکار و ناتوان را که توانایی ایستادگی و زخم‌سیلی نباشد، خود را زیر جامه‌ی دین‌داری و کم‌آزاری و پاس‌داری و نیکوکاری بر دیده‌ی برون‌نگران نمایان سازد تا مهر مردم به پادشاه سرد و بازار آرزوی او گرم گردد، پس پادشاه را بدان باید کوشیدن که گزند این دسته به گرداگرد پادشاهی او نرسد و دامن روزگار خود را از آتش هم‌نشینی با هم‌چون این بدکاران نگه دارد.

روی‌گفت شاهزاده با وزیر

شاهزاده گفت: آن که خویشتن را دین‌دار نماید و از روایی بازار خود سود جوید، یا آن‌ست که انگیزه‌های زندگی‌اش ناساخته باشد و در میان هیچ‌کدام از سران و مهتران شناخته و نگریسته نبود، پس جامه‌ی خودآرایی را دام آرزوی خود سازد و یا آن‌که بر دفتر کردار خود گناهی ببندد و بر روی کار خویش بخیه‌ی آکی افتاده، داند که زدودن و دور کردن آن جز نمایاندن دین‌داری و پارسایی نتواند کرد و یا از بیم دشمن که تیغ زخم زبان او را جز به نمایش پارسایی راندنی نیست. و سپاس یزدان را که پاک‌دامنی و پاکیزگی من از این پندارهای بد بر همه دانسته گشته است و آبروی من به جامه‌ی نیرنگ نیازی ندارد، ولی چون آغاز و پایان این جهان می‌نگرم و به روز بازگشت به داور جهانیان می‌اندیشم، شاه را از و خشم دریای خرد کشتن و سر کام‌خواهی که از گریبان افزون خواهی بر آید، به دست خود برداشتن، سزاوارتر می‌دانم، مگر در روز رست‌آخیز که دارایی‌ها و فرزندان سودی ندارد، از آنان که به شرم زشت‌کاری سرفروافکنده اند، به‌شمار نیاید. و من ازین سخنان پابرجایی و استواری این‌که بنیاد کشور بر آسودگی و خوش‌بختی مردم و زیردستان نهاده شده، نمی‌خواهم و پادشاه دانا آن‌ست که بنیاد بیم و امید مردم، استوار دارد؛ تا گنه‌کار همیشه هراسان باشد و پاس‌کردار خود بدارد و زمینه‌های خشم پادشاه را فراهم نکند و نیکوکار به امید پاداش نیک پیوسته روش

نیکوبندگی و راستی دوست‌داری سپرد و پیروزمندی خود در برترشمردن خشنودی پادشاه شناسد و نگه‌داری زیردستان هم‌واره باید که به اره‌ی درودگران ماند که سوی خود و سوی آنان به یک اندازه رود تا چنان که از ایشان بر سود سرمایه‌ی خود افزایش، در نکورفتاری و آسان‌گیری نیز از خود بر ایشان گشاده دارد.

ولی چون وزیر، آیین دادرسی نه برین گونه ورزد، جز بریدن دست‌آویز پادشاه و ویرانی ستون‌های پادشاهی ازو بدست نیاید.

روی‌گفت وزیر با شاه‌زاده

چون وزیر از شاه‌زاده روایی و شیوایی آغاز سخن بدید و جدایی نیک و بد سخن‌اش بشنید، دانست که ترازوی آزمون، زبانه‌ی برتری سوی شاه‌زاده خواهد گردانید، زبانه‌ای از آتش درون‌اش بر شاخه‌ی زبان زد و گفت: شاه‌زاده چیرگی در سخن‌وری را به افزونی رسانید و دشمنی نهانی او به ستیزه‌ی آشکار انجامید و پندارد که انگیزه‌ی چشم‌پوشی بر لغزش‌ها و یاهه‌های او زبردستی هنر و دانش بسیار اوست، که شکوه شهریار و پرهیز از گستاخی مَهر خاموشی بر زبان می‌نهد و گفته اند: نیرومندی که پردلی‌اش نیست و خوب‌رویی که نمک ندارد و دلیری که با کینه ستیزه نکند و توان‌گری که بخشش نوزد و دانایی که خویشتن‌داری نشناسد و نژاده‌ای که به فرهنگ آراسته نباشد، به هیچ کار نیاید.

روی‌گفت شاه‌زاده با وزیر

شاه‌زاده گفت: وزیر از نیوشیدن این سخن که یک‌آهنگی گروه‌ها و هم‌داستانی خردمندان جهان برآن‌ست، درین دشمنی و پیگار، بدان اسب سرکش ماند که تا زخم تازیانه نخورد، سرکشی پیدا نکند و بدان کودک که تا در دبستان باشد، از بیم دوال آموزگار پای در دامن فرهنگ‌پذیری کشیده دارد و چون بیرون آید، پای‌بند خرد بگسلد و باز به خوی کودکی شود و بدان خر لنگ که تا در مرغزار آسودگی می‌چرد و ستورگاه

بی‌کاری می‌آساید، تن‌درست به چشم آید و چون اندک رنجی از برداشتن بارهای سنگین بیند، آکِ لنگی پدید آورد. تا اکنون که فاشِ رازهای او نرفته بود، این همه استواری و پایداری می‌نمود و چون گامی از مرزِ آزرَمِ او فراتر نهادیم، خویِ سرکشی که بر آن پرورش یافته است، پدید آورد و ما چون راهِ آسان‌پذیری و سازش‌گری بر او بستیم، سخن گشاده‌تر بگویم: کارداران پادشاه که بزرگی و آبرویِ آشکار و نهانی جز جای‌گاهِ بندگی پادشاه ندارند، چون ایشان را به روزِ بیکاری و گوشه‌نشینی بنشانند، بدان زنِ آراسته‌ی سرمه‌کشیده‌ای مانند که چون آرایه‌ی وام‌گرفته ازو فروگشایند، زشتی روی خویش پیدا کند و بدان دیوار نگاریده که نگاره‌های آن چشم را خیره گرداند و چون با اندک آبی فروشویی، جز گلِ تیره نبینی و گفته‌اند: «فرومایه را به پای‌گاهی که بی‌هیچ شایستگی به آن رسیده، مَسیتای، چه این کار، وی را از جای‌گاهِ پیشین فروخواهد آورد، ولی پس از آن که گناهان‌اش بیفزاید و کاستی‌هایش نمایان گردد و دوست‌اش دشمن و ستاینده‌اش نکوهش‌گر شود.»

و پادشاه که از زشتی‌ها و رسوایی‌های کارداران پرده‌ی کورنمایی بر دیده‌ی بینش خویش بندد و خواهد که به‌فریب و سستی کار به سر برد، بدان شگالِ خرسوار ماند که به نادانی کشته شد. شهریار گفت: چه بود آن داستان؟

داستانِ شگالِ خرسوار

شاه‌زاده گفت: شنیدم که شگالی به کنار باغی خانه‌ای داشت. هر روز از سوراخِ دیوار در باغ می‌رفت و بسی از انگور و هر میوه‌ای می‌خورد و تباه می‌کرد تا باغ‌بان از او به ستوه آمد. یک‌روز شگال را در خواب ناآگاهی بگذاشت و سوراخِ دیوار گذرگاه بگرفت و شگال را در دامِ آسیب آورد و به زخمِ چوب‌اش بی‌هوش گردانید، شگال خود را مرده ساخت، چنان‌که باغ‌بان به مردگی‌اش برداشت و از باغ بیرون انداخت.

چون از آن کوفتگی پاره‌ای با خویشتن آمد، از اندیشه‌ی ستمِ باغ‌بان از همسایگی

باغ بگذشت، پای کشان و لنگان از آن جای گه بگریخت؛ با گرگی در بیشه‌ای آشنایی داشت، به نزدیک او شد. گرگ چون او را بدید، پرسید که شوندر این بیماری و ناتوانی بدین سختی چیست. شگال گفت:

سرگذشت مرا پیش آمدهایی ست که گوشِ دوستان تابِ شنیدن آن را ندارد، که اگر بر دل سنگین دشمنان خوانم، چون موم نرم گردد و برسوزد، با این همه هیچ سخنی مرا چون آرزوی دیدار رخسار تو نبود که روزگار در اندیشه‌ی دیدن تو بر دل من ناگوار می‌گذشت تا انگیزه‌ی آرزومندی پس از پایداری در برابر سختی و بدبختی جدایی مرا به پیش‌گاه آورد. گرگ گفت: «همانا چون از دوست دیدار نخواهند، خود به دیدار دوستان رود.» دوست را چیست، به ز دیدن دوست. خوش آمدی و شادی‌ها آوردی و کدام گزید آسمانی و برآمده‌ی مینوی در برابری این شادی و هم‌سنگی این نیکی نشیند که ناگهان روی فرخنده نشان دادی و چین اندوه را از پیشانی آرزوی ما بگشودی.

و هم‌چنین او را با نوازش‌های گوناگون می‌نواخت و خوش‌رفتاری‌ای که از شناخت جان‌ها در جهان تن‌ها خیزد از دوسوی در میان آمد. گرگ گفت: من سه‌روزه شکار کرده‌ام و خورده. امروز چون تو مهمان گرامی رسیدی، اندک خوراکی نیست که آماده سازم. ناچار به دشت بیرون شوم، باشد که نخچیری به اندازه‌ی کام و آرزو توأم آورد. «سیری جوان‌مرد چون مهمان‌اش گرسنه باشد، فرومایگی ست.» شگال گفت: مرا درین نزدیکی خری آشناست، بروم و او را به دام فریب، در چنگال تو اندازم که چند روز خوراک ما را بشاید.

گرگ گفت: اگر این پذیرفتاری می‌نمایی و رنجی نیست، درنگ مکن!

شگال از آن‌جا برفت، به دیهی رسید، خری را بر در آسیایی ایستاده دید، بارگران ازو برگرفته و چهارپای باربر از گرانی بارها کوفته و فرومانده؛ نزدیک او شد و از رنج روزگار-اش پرسید و گفت: ای برادر، تا کی بازیچه‌ی آدمی‌زاد بودن و جان

خود را درین شکنجه فرسودن؟ خر گفت: ازین سختی چاره نمی‌دانم. شگال گفت: مرا در این کناره‌ها به مرغ‌زاری میهن‌ست که فرتور آن بر گنبد سبز آسمان می‌افتد، آرام‌گاهی از خوشی و شادمانی، شیرین‌تر و دشتی از رنگین‌کمان رنگین‌تر، چون شاخه‌ی توبا و جامه‌ی زن بهشتی سبزوتر.

و آن‌گه از آگفتِ دَد و دام و از تباهی و انبوهی درندگان و خزندگان پیرامون تهی. اگر رای کنی، آن‌جا رویم و ما هر دو به هم‌سخنی و روراستی به خوشی و شادمانی زندگانی به سر بریم. خر را این سخن بر آمیز سازگار افتاد و با شگال راه سپس‌روی و پی‌روی برگرفت. شگال گفت: من از راه دور آمده‌ام، اگر مرا تسوی بر پشت گیری تا آسایشی یابم، همانا زودتر به آهنک‌گاه رسیم. خر فرمان‌پذیر شد. شگال بر پشت او جست و می‌رفت تا به نزدیکی آن بیشه رسید. خر از دور نگاه کرد، گرگی را دید، با خود گفت: روی داده‌ای ناخوش آیند فرامی‌رسد و تو خفته‌ای؛ ای روان‌آزمند، به پای خود به پیش‌بازِ مرگ می‌روی و به‌دستِ خویش در دام نابودی چنگ می‌زنی؟

گر دل ز تو اندیشه‌ی بهبود کند

جان در سر اندیشه‌ی خود زود کند

آن‌جا که رسید، اگر عنان باز کشد

خود را و مرا هزار غم سود کند

سخن‌آرایی و پندارپردازی شگال مرا رسن و افسار بر دست و پای خرد‌نهاد و درین گردآب‌گزند و گل‌زار فریب افکند؛ چاره خود بجوی. برجای خود بایستاد و گفت: ای شگال، اینک نشانه‌ها و روشنی‌های آن‌جای‌گاه از دور می‌بینم و بوی خوشِ گل و شکوفه و اسپرم به بویش‌گاه من می‌رسد و اگر من می‌دانستم که جای‌باشی بدین خرمی و تازگی داری، یک‌باره این‌جا می‌آمدم. امروز بازگردم، فردا آراسته و از بایسته‌ها برآسوده، به خوش‌شگونی و اختر

فرخنده، آهنگ این جا کنم. شگال گفت: شگفت ام که کسی پیشادست گاه را به پسادست گمان برده، باز گرداند. خر گفت: راست می گویی، ولی من از پدر، پندنامه ای آکنده از سودها، مانداک دارم. که پیوسته با من باشد و شب به گاه خفتن زیر بالین خود نهم و بی آن خواب های پریشان و پندارهای تباه بینم، آن را بردارم و با خود بیاورم. شگال اندیشه کرد که اگر تنها رود باز نیاید و او را برآمدن شاید انگیزه ای نباشد، من نیز باز گردم و لگام او از آن راه باز گردانم؛ پس گفت: نیکو می گویی، کار بر پند پدر و سپارش های او نشان شایستگی ست و اگر از آن پندها چیزی یاد داری، سود شنواندن و رساندن از من دریغ مدار. خر گفت: چهار پندست، نخست آن که هرگز بی آن پندنامه مباش، سه ی دیگر بر یاد ندارم که در ویر من سستی و نارسایی ست، چون آن جا رسم، از پندنامه بر تو خوانم. شگال گفت: اکنون برگردیم و فردا به این جا باز گردیم. خر روی به راه آورد، به شتاب بسیار چون اسب لگام گسیخته ای و مرغ دام دریده ای می رفت تا به در دیه رسید. خر گفت: آن سه پند دیگر مرا یاد آمد، خواهی که بشنوی؟

گفت: بفرمای. گفت: پند دوم آن ست که چون بدی پیش آید، از بدتر بترس، سوم آن که دوست نادان بر دشمن دانا مکزین، چهارم آن که از همسایگی گرگ و دوستی شگال همیشه بپرهیز. شگال چون این بشنید، دانست که جای ایستادن نیست، از پشت خر بجست و روی به گریز نهاد. سگان دیه به دنبال او رفتند و خون آن بیچاره تبه گشت.

این افسانه از بهر آن گفتم تا دانی دل بر اندیشه ی نادرست پیوستگی داشتن و به درنگ و امیددهی از راه راستی گرایش نمودن و بر آن پافشاردن، از گزند و تباه تهی نماند و نشاید که پادشاه، وزیر را در کشورداری پروانه ی دست اندازی و توانایی یک سره بر همه ی کارها بخشد و یک باره وی را از بازخواست ها زندهار دهد، چه با این روش، وزیر خود را انباز شاه خواهد شناخت و آگفت های بزرگ پدید آید.

چون شاهزاده ترکش اندرون را از رازِ نهان و پوشیده تهی کرد و هر تیری که در تیردان اندیشه داشت به سوی وزیر افکند و انبان کاستی و زشت‌کاری وی را سرگشود، شهریار به تیزهوشی درخشان و اندیشه‌ی درست دریافت که هرچه شاهزاده گفت، یک‌سره راستی بود و راهِ رستگاری او می‌خواهد و کاستی‌ها و کوتاهی‌های وزیر در سپاس‌گزاری نیکویی‌های خود دانست و گفت: «اکنون هُده آشکار و بی‌هُده نابود شد.» پس بفرمود تا وزیر را از دست و جای‌گاهِ وزیری به پای‌ماچان خواری و پستی بردند و در بندِ بزه‌کارانی که سزاهای سرور و روزی‌بخش خویش فروگذاشتند، بازداشتند و برادر را به نیکویی و بزرگی و ارج بسیار بناخت و گفت: گرچه امروز سدهزار مرواریدِ سخن، رایگان در دامنِ ما نهادی و دادِ دانایی و سخن‌گستری دادی، اکنون می‌خواهیم که پَشکِ گزینش بگردانی و از میان بخش‌های این کشور پدری، در جایی که آبادان‌تر و به آب و هوا خوش‌نام‌تر دانی، جای‌گزین گردی و آن‌را مان‌گاه خویش سازی و این نسک که خواهی بنهی، بنهی و بپردازی و آن‌چه در اندیشه داشتی، از پرده‌ی شدن به جای‌گاه هستی رسانی تا تشنه‌ی فرزاندی را بهبودی باشد و بیمارِ دانش را آسایی و من گه‌گاه که زمانه یاری کند، به خوانشِ آن اُخت گرفته و بهره‌یاب می‌شوم و پادشاهی را از آن جا رسا می‌کنم و میان‌روی را در پادشاهی روا می‌دارم و اندرزهای آن را در کارهای کشور به کار گرفته تا کارنامه‌ی خیمِ جهانیان گردد. هرگز درنگ مکن و پوستِ اندیشه را ناپیراسته مگذار.

شاهزاده به فرمودن فرمان، به آسایش‌گاهِ دل شکافت و این دوشیزه‌ی دست‌نخورده^۳ را که پس چهارسد و اند سال در پرده‌ی گم‌نامی نهان مانده بود و پُرمردگی بی‌نامی درو هینایش آشکار کرده‌بود، و در روزگارِ خواجه‌ی جهان، از سر جوان می‌گردید و از پیرایه‌ی پذیرشِ سرور-اش زیبایی تازه می‌گرفت و شادابی نو می‌پذیرفت، بیرون آورد.

واژه‌های کم‌کاربرد

باد برین: باد صبا	آبام: برج
باددستی: اسراف	آب‌سوار: حباب
بایسته‌بود: واجب‌الوجود	آتوروش: اثیروش
بَت: مرغابی	آخال: حشو، انبارش
برافتادگی: تناسخ	آخسیگ: عنصر
بسد: مرجان	آسا: قانون
بسوده: مماس	آسیدن: فروآمدن
بُورد: بُلیل	آک: عیب
بویه: اشتیاق، آرزومندی	آگاشتن: ثبت کردن
بیوس: انتظار	آگفت: آفت
بی‌هده: باطل	آموده: مندرج
پادار: معتبر	آوند: ظرف
پتت: توبه	آهنگ‌گاه: مقصد
پتیار: بلا	آپیشه: جاسوس
پسادست: نسیه	ارش: ساعد
پستا: نوبت	اِسپَرَم: ریحان
پَشک: قرعه	اِشکَفَت: غار
پلمه: لوح	افزولش: تحریش، برانگیختن
پلیته: فتیله	افشان: نثر
پوپک: هُدْهُد	افگاردن: مجروح کردن
پیسسه: ابلق	انباز: شریک
پیشادست: نقد	انجامش: آخرت
تخت‌گاه: عرش	انگبین: عسل
تخششا: صنعت‌گر	اوگ: اوج

زساب: صفت	تسو: ساعت
زاوری: خدمت	تفسیدن: گرم شدن
زرداب: صفراء	توختاری: وفاداری
زهنجه: ریاضت	توزش: جبران
زینه: درجه	تیناب: رؤیا
سامه: شرط	چهمرزی: زنا
سپل: سم شتر، خُف	چم: معنی
سپنج: عاریت	خاز: خمیر
سیتیر: سکه	خانه خدای: صاحب خانه
سرده: جنس	خجک: نقطه
سکبا: سرکه با، آش سرکه	خرما بن: نخل
سگالش: مشورت	خروهه: ملواح، نام مرغی
سهش: حس	خورآیان: مشرق، شرق
سیاهابی: سوداء	خوربران: مغرب، غرب
شسن: صدف	دادور: قاضی
ششدره: تخته ی نرد	داراک: اموال
شغاه: حقه	دد: وحشی
شنگرک: خرطوم	دشتانی: حیض
شید: نور	دندان کاو: خلال
غنوند: معاهده	دوال: تسمه
فتاد: عَرَض	رسا: کامل
فرارفتن: هجرت، کوچیدن	رسایی: کمال
فراروی: هجری	رشک: حسد
فرتور: عکس	ریزمار: دقیقه
فردید: منظور	ریژ: هوس

ماتکیان: مادیات	فرناس: غافل
مارش‌گری: محاسبت	فسان: کاردتیزکن
مازاری: عطاری	فیسا: طاووس
مانداک: میراث	الفنجیده: اکتسابی
مانداکی: موروئی	کالیده: مغلوب
موزه: چکمه	کیاه: قبا
مولش: مهلت	کرپان: قربانی
مهند: مهم	کرت: ساحل
مینش: مفهوم	کرفه: ثواب
نال: نعل	کرکم: زعفران
نامویه: معصومه، زنی که بیش از	کشکنجیر: منجنیق
یک‌شوهر ندیده.	کلچان: مزبله، سرگین‌جای
نجوانی: زعفرانی	کنونه: حالت
نژاده: اصیل	کیان: مرکز
نژند: پژمرده	گاس: احتمال
نسک: کتاب	گیت: نحل، زنبورِ عسل
نشان‌زد: معین	گزیره: جزیره
نشیمه: مسکن	گش: بلغم
نگر‌گویی: مناظره	گشتار: مسافر
نگونی: سجده	گواژه: کنایه
نمار: اشاره	گوالش: نمو
نواله: لقمه	گوش‌بُر: قصاب
نوشاک: شراب	گوهریدن: تبدیل‌کردن
ورچ: معجزه	گویال: کره
وشت: رقص	ماتکان: مواد

۲۵۰ مرزبان نامه

وَتَجَنَّكَ: ریحان

وهنگ: رکاب

ویر: حافظه

هُدْغِي: جد

هُدْه: حق

هالاندن: طلاق دادن

هماد: کل

هنایش: تاثیر

هندازگر: مهندس

هودلیدن: رصد کردن

هیپوکرات: بقراط

یله: مطلق